

MINDENNAPI ÜRÜGYÜNK: A MÍTOSZ

Az űrhajót — Apollónak hívják. Az Apollo-program minden űrhajóját Apollónak hívják, és (mint az azonos nevű futballistákat) megszámozzák őket: Apollo—1, Apollo—2, Apollo—3, Apolló... ad infinitum, illetve ad astram. De miért Apolló, és melyik Apolló? Zeusznak és Létónak csak egy fia ismeretes ugyan ezen a néven, de az sokoldalú, mint az istenek általában. Vajon melyik minőségében választották az amerikai holdraszállási program keresztapjául? Mint Püthon kígyó és a küklpszok legyőzőjét? Vagy mint az olyan kiismerhetetlen indulatú istenséget, akinek rettegték járványokkal pusztító hatalmát, de akinek csodálatos gyógyító erőt is tulajdonítottak a régi görögök? Jós-isten volt, orákulumok alapítója és patrónusa, de a zene, a költészet istene is, a múzsák parnasszoszi ura. Talán inkább mint a vándorok, hajósok védnöke, utak, városok és építkezések protektora lehetne alkalmas nevet adni egy űrhajózási tervnek. Az, hogy a mitológiában a fény isteneként is számon tartják, sőt magával a nappal azonosítják, ugyancsak okot szolgáltathat egy antik isten és néhány nagyon is mai — már-már holnapi — halandó találkozására egy űrkabinban.

Okot vagy ürügyet? Miért éppen Apolló? Miért nem Ikarosz vagy Daidalosz? Mert pórul jártak, halandó módra? Ha van előzménye a legszárnyalóbb emberi gondolatnak, az ő tragikus bukásuk az. Apolló isten volt, nem érthette baleset. A nevét viselő vállalkozás vállalóinak isteni biztonság, biztos győzelem szavatoltatik? Mit ad a jó csengésű név? Tekintélyt. A más tekintélyét, a régóta megalapozottat, amelynek fényében — a jelek szerint — még mindig sütkérezni lehet: fényévek utasai a fény istenének nevében utaznak. A ma embere hátratekint, és gazdag képzeletű görög pásztorok hitvilágából merít jelképet jövőbe mutató álma megvalósításához. A huszadik század emberének képzeletében megszülethetett az űrrepülés megvalósítható terve, de ebből a fantáziából nem futná az adekvát metaforarendszer kidolgozására? A görög pásztorok nem építettek űrhajót. Falovat építettek. Arra volt szükségük. Arra voltak eszközeik. A trójai mondakör űrhajója: a faló.

„A mitológia — írja Marx — a képzeletben és a képzelet által győzi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket: eltűnik tehát a természeti erők fölötti valóságos uralom esetén.“

Eljött „a természeti erők fölötti valóságos uralom“ ideje. És a holdraszállás amerikai terve az Apolló-program nevet viseli. Körülbelül olyan jogosan, mint amilyen indokolt volt Nietzsche részéről apollóinak nevezni — éppen száz évvel ezelőtt! — a derű, a harmónia, a higgadt és mértéktartó szépség elvét, szemben a misztikus és irracionális dionüszoszi elragadtatással. És miért „korhely Apolló“ Ady ós Kajánja?

Kérdéseink egymást szaporítják, ám lassacskán csak elvezetnek a sejtetethez, de eddig még ki nem mondottához: miért él a mítosz? Vagy: hogyan élte túl magát, jóllehet mint naiv tudatforma a legkevésbé sem tükrözi többé ember és természet ősi viszonyát?

Ha a mítoszt — pontosabban a *müthoszt*, a mondát — Roland Barthes-tal *parole*-nak fordítjuk, egy lépéssel talán közelebb kerülünk a válaszhoz. Az egyik-

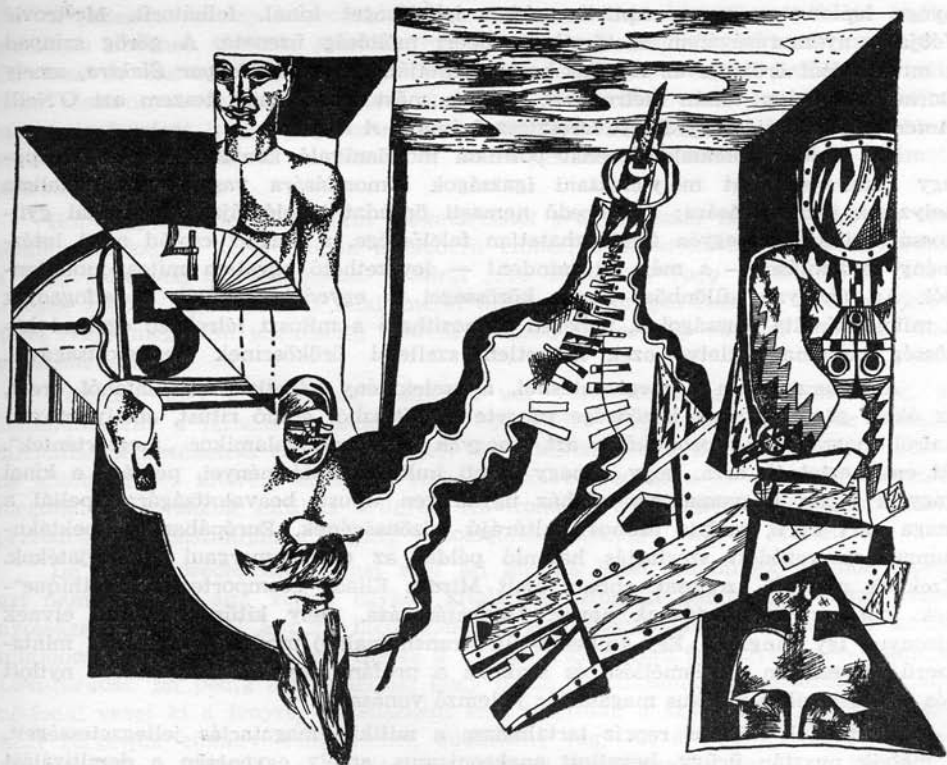
hez a sok lehetséges közül. *Mint beszéd a mítosz hosszú ideje már, de napjainkban fokozódó feszültséggel, nem az ember és a természet, hanem az ember és az ember dialógusának eszköze.* Kísérlet a megértésre és a megértetésre. Belső emberi természetünk megismerésének és közlésének most, amikor a leigázott természet a pirruszi győzelem kétes elégtételével tölti el a leigázót, a mitológiák mint emberi helyzetek, döntések, felismerések és következmények jelkép-rendszere vált mindennapi szükségletévé.

Elképzelhető, sőt bizonyosra vehető, hogy az Apolló-expedíciók megszámlálhatatlan tévénézőjének legalább egyharmada, ha nem több, ebben a váratlan, modern reinkarnációjában ismerte meg a görög istenséget. Következésképp számukra Apolló nem isten, hanem úrhajó. A mítosz ugyancsak társadalmilag meghatározott kollektív képzet, aminek Durkheim tartja, de mást tükröz, mint aminek az eredeti kód-rendszerében megmutatkozott. Hogy mit, arra magunktól rájövünk, ha megtoldjuk egy gondolattal a mítosznak Marx tételezte fordított tükör-elméletét: ha Marx felfogásában a mitikus monda (esetünkben az Apolló-monda, de ez tetszés szerint behelyettesíthető bármely más mítosszal) *a kultúrát* — illetve a társadalmat, a történetit, ideológiáit stb. — *természetként* prezentálja, akkor esetünkben: a houstoni Apolló esetében a fordított tükörben, a *technológiaként* tükrözött kultúrát pillantjuk meg.

A huszadik század mitológiája — mert van ilyen, s az úrhajózás, az úrhajósok körül kialakult mondakört alapos okunk van ide sorolni! — a klasszikus mitológiákhoz képest a *diszkontinuitás* elvét követi. Nem összefüggően kidolgozott történetekben, hanem *frazeológiában nyilatkozik meg*; a sztereotip nyelvi fordulatok eltüntetik a mítoszt, hogy annál tágabb teret engedjenek a *mitikus* tolakodó jelenlétének. Hogy példánknál maradjunk: az Apolló-program elnevezése: utalás a történetre, melynek ismeretét (a beavatottságot) feltételezi; de a mitikus légkörhöz, amely az űrrepülést mint olyant körülveszi, nyilván nem szükségszerűen, az okozatiság elvéből következően kapcsolódik a görög mitológiából kölcsönvett alak, a maga hagyomány szentesítette vonásaival. Annyira nem, hogy például a Gemini — Gemini, nem pedig Castor és Pollux, a Szozuz meg egyenesen lemond a mitológiával való manipulációnak az Apolló-program elnevezésében implicite bennefoglalt lehetőségéről.

Amikor a *müthoszt* a *parole*-lal, a beszéddel azonosítja, Roland Barthes — akinek szellemes mítosz-elméletéhez lehetetlen nem visszakanyarodnunk — mintha pontosan a mi példánkban előforduló mitikus repríz magyarázatára vállalkozna: „... a forma nem semmisíti meg a jelentést, csupán leszegényíti, eltávolítja, a maga szolgálatába állítja. Azt hihetnők, hogy a jelentés meghal, csak hogy ez egy felfüggesztett halálos ítélet: a jelentés értékét veszíti, de megőrzi létét, amelynek formájából a mítosz táplálkozni fog.“

Ez a leszegényített, eltávolított, szolgásba vetett jelentés: Apolló fogsága Cape Kennedyn, újabb mitológiai utalással — Janus-arcúnak bizonyul. Claude Lévi-Strauss több dél-amerikai indián törzs egyik mitikus mondájának kétféle változatát azzal magyarázza, hogy az éppen használatos variáns aszerint szerepel, hogy a törzs eredetét hivatott-e magyarázni vagy jelenét (esetleg közelmúltját). A *retrospektív* változat arra szolgál, hogy hagyományos rendet teremtsen a távoli múltban; a *prospektív* variáns feladata, hogy „ezt a múltat egy kirajzolódó jövő csírájává tegye“. Ennek az értelmezésnek az alapján Lévi-Strauss a következő modellel dolgozza ki: *szerves folytonosság* → *mitológia* → *mondai hagyomány* → *politika*. Nem nehéz a lezárt kultúrák mítoszait újraértelmező kísérletekben felismernünk azt a folyamatot, amely a múlt szimbólumait, példázatait, allegóriáit a

Sipos László: A mítosz

jelen igazolására vagy a jövő irányának a kifürkészésére, esetleg éppenséggel befolyásolására használja. A mítoszok utóélete — amennyiben egykori felépítmény jellegük nyilvánvalóan megszűnt — ezzel a jelenséggel magyarázható. A kérdés most már az, hogy a mítosz mint világmagyarázat antropomorfizáló jellege elvesz-e az átalakulások és átértelmezések során, deantropomorfizálódik-e, avagy új humánus tartalmakkal, változott emberi jelenléttel telítődik?

A reneszánsz humanizmus, jól tudjuk, egy ilyen reantropomorfizáció modelljét teljesítette ki, és — nem véletlenül — egyidejű volt egy új világkép kialakulásával. Ennek a párhuzamosságnak az a pikantériája, hogy éppen a heliocentrikus világkép állította egy új etika és esztétika középpontjába az embert, holott erre látszólag (!) a geocentrizmus lett volna alkalmasabb. Csakhogy a földközpontság teológiai teremtés-elv volt, nem pedig tudományos kozmogónia. És itt csattan a paradox poén: a mitológiai is teológiai teremtés-elvek.

Azok is. Szerencsére nem csak azok. „Istent teremtek a magam képére“ — mondja Goethe *Prométheusza*. „Változtasd meg éted!“ — szólítja fel Rilke *Archaikus Apolló torzója* a huszadik századelő emberét. Freud úgy jutott például az *Ódipusz-komplexus* kidolgozásának gondolatára, hogy az apja halálát követő mély lelki válságban a *Hamletet* olvasgatta... Más: Lessing a térbeli képzőművészet és az időbeli irodalom elhatárolása végett a Laokoón-mítoszhoz nyúlt vissza: azt vetette össze a késői hellenisztikus kor nagy szobrászati alkotásával. Onkényes mítosz-interpretációk? Kétségtelenül. De erre az önkényre a mítosz lé-

nyege leplezetten vagy explicit módon lehetőséget kínál, felbátorít. Meštrović *Jóbja* a nyomorúságában is töretlen emberi méltóság üzenete. A görög színpad a mitológiától örökölte az Atridák sorstragédiáját. De az a *Magyar Elektra*, amely Bornemisza Péter tollán életre kelt, egészen mást mond, mint teszem azt O'Neill *Amerikai Elektra*ja vagy Sartre Oresztész-drámája, *A legyek*.

Az Atridák mondaköre tehát politikai mondanivaló köntöséül szolgálni épp-úgy alkalmas, mint mélylélektani igazságok kimondására vagy egzisztencialista helyzetek illusztrálására; az ébredő nemzeti öntudat ideológiája, a politikai gyilkosság etikája, az egyén feloldozhatatlan felelőssége, a polgári család mint intézmény felbomlása — s még mi minden! — levezethető egyetlen mítosz-motívumból. Az, ahogyan különböző korok közönségei és egyedei fogadják és elfogadják a mítosz kínálta igazságokat, nehezen azonosítható a mítoszt létrehozó egykori közösség tagjainak, illetve ezek közvetlen szellemi örököseinek beavatottságával.

A katarzis nem a meglepetésből, a cselekmény váratlan fordulatából eredt, az ókori görög színház közönsége ismerte a mítoszból eredő rítust, amely mozzanatról mozzanatra reprodukálta azt, ahogyan a dolgok valamikor „megtörténtek”. Itt emlékeztetnék arra, hogy a nagy keleti kultúrák intézményei, például a kínai vagy a japán hagyományos színház ugyanilyen típusú beavatottságára apellál a maga zárt körű, vagyis azonos kultúrájú közönségének. Európában a spektakulummá szerveződött szertartás hasonló példái az oberammergauti passió-játékok. Ezeknek a nézői azonosak abban, amit Mircea Eliade „compartment mithique”-nek, *mitikus magatartásnak* nevez. Meghatározása, mely kítúnó rendező elvnek bizonyul, így hangzik: „Egy emberen-túli (transhumaine) modell utánzása, a mintaszerű szcenárium megismétlése és szakítás a profán idővel a Nagy időre nyitott rés útján, jelzik a mitikus magatartás jellemző vonásait.”

De melyik mitikus repríz tartalmazza a mitikus magatartás jellegzetességeit, s melyik pusztán ürügy, bevallott anakronizmus, amely egyenesen a demitizálást szolgálja? A mitikus magatartás embere, illetve közössége azonos módon éli a mindennapok profán idejét, az elbeszél, eljátszott vagy mutatott mítosz Nagy Idejéről is azonos képzetei vannak — ezért közösség. Vallása, tudománya, művésze a mítosz, azonos tapasztalatainak mágikus egységbe foglalása. Mindnyájuk számára minden mozzanat ugyanazt jelenti, ugyanarra emlékeztet, kultikus jellegét a dogma és a rítus ismerete biztosítja — és még valami: azon túl, amit látnak és hallanak, éppen az audio-vizuális felidőzés hatására elképzelik a funkciót is, átérzik, amit sosem láttak-hallottak, sosem tapasztaltak, de amit hisznek.

A *mitológia* — vagy ha úgy tetszik, a mitológiák — mozzanatainak, *anekdotikumának, ikonográfiájának modern, világi felidézése már nem a hiten alapul, hanem a kultúraként elsajátított hagyomány ismeretén*. Példánkban ezúttal kövessük az őstörténetben általánosan elterjedt emberáldozatot s annak különböző mitikus interpretációit, egészen a demitizáló metaforává vagy allegóriává alakulásig.

Az emberáldozat át- meg átszővi a görögök „normális gyerekkorát” megörökítő mitológiát. Az antik tragédia interpretálja a mítoszt, állást foglal, s így aztán Iphigénia feláldoztatását Agamemnón által már a legkülönbözőbb értelmezésekben találjuk meg Aiszkhülosznál, Szophoklésznál, Euripidésznál — az áldozat az istennek tetsző — vagyis helyes — cselekedet, meg is hozza a kívánt eredményt; az áldozat egy hiú király gyermekgyilkossága, Klütaimnésztra bosszújának, férjgyilkosságának fő oka; az áldozat isteni beavatkozásra elmarad: Iphigénia nem hal meg; — aszerint, hogy a szerző az anyajogú vagy az apajogú társadalom erkölcsi normáit közvetíti.

A judeo-keresztény hagyományban a gyermekáldozat klasszikus példája Izsák és Jákob nevéhez fűződik. Mint tudjuk, az Úr angyalának megjelenése megakadályozza az áldozat véghezvitelét, melyre a felszólítás csupán próbatétel volt Isten részéről. A hívő Kierkegaard a bibliai történetben már az egzisztenciális szorongás forrását ismeri fel, Sartre pedig *situation*-ként fogja fel, mint a senkire át nem hárítható egyéni felelősség, a személyes erkölcsi döntéskényszer drámai pillanatát.

Hol vagyunk már a mitikus magatartástól s a mítosztól magától! Az ősi legenda anekdotikus keret csupán a modern emberi konfliktushoz: *engedelmeskedni a hagyománynak, a Valahonnan Felülről jövő Hangnak, vagy választani a lehetőségek között*, nem várva a lelkiismeret allegorikus angyal-alakban való megjelenését (vagy meg nem jelenését!), *dönteni és azon túl mindig vállalni a döntés következményeit!*

Feltűnő, hogy a felelősség vállalása vagy elutasítása, az elkötelezettség, a kommunikáció, a lázadás és beletörődés eget-földet megmozgató huszadik századi dilemmái, a történelem csapdájába esett vagy túlhaladott erkölcsi normáktól gúzsba kötött ember kitörési kísérletei emberöltőről emberöltőre és szerzőről szerzőre megtalálják a maguk mitikus ürügét. Az irodalmi és filozófiai újraértelmezések precedensként használják a pogány mitológiákat csakúgy, mint a bibliát.

De miféle precedensről lehet szó? Mi közünk lehet valamihez, amiből éppen azt nem hisszük, ami végett egykor kitalálták? Hogyan békíthetjük össze bizonyosságainkat ezekkel a naiv hiedelmekkel? A mítosz-teremtő társadalmak közös tulajdonsága: az időnkívüliség, illetve a konkrét, történelmi idő elvetése — mondja Lévi-Strauss. Mi pedig azt reméljük, hogy etikai vívódásaink labirintusából Ariadné-fonal vezet ki a fényre, Anteuszként erőt merítünk a szülőföldből, Sziszüphosz-ként görgetjük embervoltunk terhét, Júdás-ként vagyunk árulók, Paulusként Saulusok, Jónással rühelljük a próféataságot, muszáj Herkulesek vagyunk és Danaidák hordóit töltögetjük...

A mítosz meghal, ha leírják. Így hangzik a dogma a hivatásos mitológusok megfogalmazásában. Valójában a mítosz száz alakot ölt, nem él már, mégse hal meg. S ha képlekenységét akarjuk kifejezni, jobb szót erre évezredek új és régi nyelvei nem teremtettek; *proteusz*nak nevezzük! Proteuszi — mondjuk, s nem szó ez, hanem kép; száz szó se lenne elég elmondani, amit érzékeltet, amire utal: száz arcot, száz alakot öltő lényre gondolunk. Mert e jelenség ismeretében erre a megjelölésre már a mitikus korok emberének szüksége volt. Annak az embernek, akinek — azt hihetnők — vajmi kevés szükséglete lehetett azonos a mieinkkel.

Mink nincs, hogy ebből az ősi forrásból, a kimeríthetetlenből máig sem szünhettünk meg meríteni? Pontosabban: mijük volt a régieknek, ami nekünk is sajátunk?

Az ember lassabban változik, mint a körülményei. Ha csak magunkon kívül keressük a természetet, amelyet a mítosz a képzeletben és a képzelet által tudott legyőzni, akkor a mítosz valóban elvesztette létjogosultságát. Csakhogy a természet bennünk is van, *magunk is természet vagyunk*, s ha ez igaz, akkor igaznak kell lennie annak is, hogy „a mítosz az emberi létezésnek bizonyos fajta metafizikai értékesítése“.

A nukleáris fizikában ismeretes Pauli törvénye, amely a *kizárás elve* nevet viseli, és így hangzik: „*egyetlen elektron sem tűr meg pályáján egy olyan másik elektront, amelyet az övével azonos kvantikus állapot határoz meg.*“ Ennek az analógiájára Jean-Charles Pichon szellemes mitográfiai törvényt alkotott: „Egy

adott korban egyetlen mitikus struktúra sem tűr meg egy olyan más struktúrát, amelyet ugyanazok az a, b, c és d tényezők határoznak meg.“

Fordítsuk meg a Pauli—Pichon-törvényt. Ki fog derülni, hogy korunkban nem születhetnek olyan mitikus megszemélyesítések, metaforák vagy allegóriák, amelyeknek eszmei-etikai pályáján már és még ott kering a szükségleteknek megfelelő, örökölt megszemélyesítés, metafora vagy allegória. A mítosz úgy konkretizál, hogy általánosít. Így és ezért egyetemes. Az a bizonyos, sokat emlegetett „normális gyermekkor“ természetességben, kegyetlen erőszakban, nemes gesztusokban, helyrehozhatatlanban és jóvátehetőben, az ember kiszolgáltatottságában s vele arányos, tehát roppant lázadásában úgyszólván mindent felfedezett, amit önmagunkról újra-felfedezni érdemes. Minden lehetőséget, minden fortélyt és minden álmodozást.

Talán még nem későn ér el hozzánk messi elődeinknek az a figyelmeztetése, hogy Prokrusztésznek voltaképp nem egy ágya volt, amint tévesen tudtuk, hanem kettő. A kisebbikbe a magas termetűeket fektette, a nagyobbikba az alacsonyakat. Nem csoda, hogy kivétel nélkül mindenki kisebb vagy nagyobb volt a kelletténél, tehát el kellett pusztulnia. Prokrusztésszel nem lehetett alkudni, megegyezni sem. Halandó anya fia, Thészeusz ölte meg, hogy nyugtuk legyen a görögöknek.

Baász Imre: Kalevala-illusztrációk

